

dc_566_12

Kappanyos András

Bajuszbögre, lefordíthatlan

Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer

Akadémiai doktori értekezés tézisei

2013

I. Célok és feladatok

Az akadémiai doktori cím elnyeréséért benyújtott, *Bajuszbögre, lefordítatlan* című disszertáció a tárgyat tekintve fordítástudományi monográfia. A munka célja a fordítástudomány kurrens kérdéseinek naprakész, a nemzetközi trendekhez illeszkedő és a magyarországi viszonyokra nézve releváns áttekintése és megtárgyalása. Ennek a célnak a teljesítéséhez néhány előzetes megfontolás illetve megszorítás szükséges. A dolgozatnak figyelembe kell vennie (sőt egyes vonatkozásokban meg kell honosítania) azt a kulturális fordulatot, amely a fordítástudomány nemzetközi közegében az utóbbi két évtizedben végbement, s emellett természetesen integrálnia kell a nyelvészeti alapú fordítástudomány eredményeit és szempontjait. Világossá kell tennie, hogy megfontolásai kifejezetten az irodalmi fordítás (műfordítás) sajátos működésmódját és követelményrendszerét érintik, és ezzel párhuzamosan szem előtt kell tartania azt a pozíciót, amelyet a magyar nyelv és kultúra a közelebbi és távolabbi kultúrák között elfoglal, tekintettel történetileg kialakult kulturális kapcsolatrendszerére éppúgy, mint viszonylagos nyelvi elszigeteltségére. A munka korszerűségének és hasznosíthatóságának feltétele, hogy figyelembe vegye a kultúráközvetítés újonnan megjelent, a korábbiaktól radikálisan eltérő mechanizmusait, miközben felhasználja a fordítói praxisból nyerhető tapasztalatokat, és a praxisban hasznosítható belátásokkal szolgál.

E célok eléréséhez néhány apória előzetes tisztázása is elkerülhetetlen. Az első a *fordítás lehetetlenségének* kérdése. Ennek az elgondolásnak az a szubjektív tapasztalat a forrása, amelyet mindenki átélt, aki valaha is megpróbált az anyanyelvétől eltérő nyelven kommunikálni, és szembesült az átkódolás során óhatatlanul jelentkező veszteséggel, a megértés akadályoztatottságával. A fordítás létezése, sőt elkerülhetlensége ugyanakkor éppilyen mindennapos tapasztalat. Ebben a kérdésben Roman Jakobson 1959-es tételéből indulunk ki, amely szerint a kognitív adatok mindig, minden nyelvre korlátozás nélkül átkódolhatók, ugyanakkor a költészet és a poétikai funkcióra épülő más nyelvi működések fordíthatatlanok. Ennek a látszólagos paradoxonnak az alapján a fordítás két fázisát különböztettük meg (és ezt a distinkciót igyekeztünk is következetesen alkalmazni): a kognitív adatok átkódolását, amely minden fordítási műveletben jelen van, és a poétikai, valamint kulturális funkciók rekonstrukcióját vagy reprezentációját, amelyre csak a fordítási műveletek egy részénél kerül sor, az irodalmi fordításoknál azonban mindig. A dolgozat konklúziójában világossá válik, hogy ez a megkülönböztetés milyen összefüggésben áll Walter Benjamin, Paul de Man és Jacques Derrida (a kulturális fordulat előtti) fordítással kapcsolatos elgondolásaival, hogyan érinti a fordítói munka mélyén rejlő alapparadoxont, és annak pragmatikus megoldását.

A második apória az általános érvényű *fordításelmélet lehetőségességét* érinti. Egy fordításelmélet az általa tárgyalt jelenségeket – azok sajátos jellege miatt – csak példák segítségével tudja hatékonyan bemutatni és azonosítani. Mivel a fordított szöveg eleve az eredeti reprezentációja, illetve metatextusa, ennek fordítástudományi tárgyalása már a reprezentáció reprezentációja. A fordításelméletek fordíthatósága (következésképp általános érvényességének lehetősége) olyan kérdéseket vet fel, amelyekkel maguk a fordításelméletek nem foglalkoznak, vagy ha mégis, akkor ezáltal csak tovább növelik a reprezentációs metaszintek számát, mintegy visszaigazolván az első apóriát, magának a fordításnak a lehetetlenségét. Ezen a nehézségen – akárcsak az előzőn – pragmatizmus és önkorlátozás segítségével lehet felülkerekedni. Mindig tisztáznunk kell, hogy gondolatmenetünk vagy

annak egy-egy megállapítása mely nyelvek vagy nyelvcsoporthoz között releváns, miközben más nyelvek vonatkozásában a probléma esetleg nem is modellezhető.

A harmadik apória, amelyet – jelentőségének megfelelően – a dolgozat már a bevezetésben tárgyal, az *introspekció* módszerének megbízhatatlansága. Maga az introspekció kiküszöbölhetetlennek látszik, ha a praxis tapasztalatairól, s főként, ha a fordítási folyamat belső szerkezetéről próbálunk állításokat tenni. (A kérdés megközelítésére ma sincsenek pontosabb vagy mélyebbre hatoló eszközeink: a fordítók utólagos beszámolóin kívül csak a *think-aloud protocol* és a billentyűzetfigyelő szoftverek szolgáltatnak adatokat.) A kérdés lényege, hogy mennyiben használható fel objektív tudományos adatként olyan tapasztalat, amelynek közvetlen és független ellenőrzését nem tudjuk biztosítani. Ezen aggályok egy részére Umberto Eco nyomán a *common sense*-re mutathatunk is válaszolhatunk: bizonyos előfeltevéseket gyakorlati hasznosságuk alapján érdemes további kérdés nélkül elfogadnunk. Ez egyrészt valóban igaz, másrészt azonban érvelésünk hatókörének, s végső soron tudományos általánosíthatóságának önkéntes lefokozását jelenti. A kérdésre meggyőzőbb válaszok is adhatók: rendelkezésünkre áll néhány módszer a szubjektív fordítási tapasztalatok objektíválására, ezeket alább, a módszertani részben tárgyaljuk.

A negyedik apória a *preskripció* kérdése. Dolgozatunk irányultsága voltaképpen poétikai – hiszen szövegformálási eljárásokról beszélünk –, s ebben a körben szokatlanak tűnhetnek azok a gesztusok, amikor egy-egy eljárást a másiknál jobbnak, eredményesebbnek jelentünk ki, és szabályokat fogalmazunk meg. Az ilyen gesztusok az autonóm művészet világában valóban visszatetszők és kontraproduktívak lehetnek, a műfordítás azonban nem autonóm művészeti szövegalkotás, hanem meghatározott kulturális érdekeket szolgáló, magasan kvalifikált *szakmunka*, amely mellé meglehetősen objektív mércék, s hasonlóképpen működési szabályok állíthatók, pontosabban ezeket maga a kulturális közeg óhatatlanul fel is állítja. Ezekkel a kérdésekkel a dolgozat záró fejezete néz szembe.

A keretek tisztázása után összeállítható azoknak a problémáknak a listája, amelyeket egy, a fenti feltételeknek megfelelő fordítástudományi monográfiának feltétlenül tárgyalnia kell:

- **A fordítási folyamat.** Mi történik a fordító elméjében, létezik-e (akár csak egy pillanatra is) nyelvi forma nélküli jelentés? Milyen szimbolizációk során adja át a forrásnyelvi (receptív, kognitív) kompetencia a jelentést a célnyelvi (kreatív, kombinatív) kompetenciának?
- **A fordítási stratégiák.** Mennyi tartható fenn az ősi *szó szerinti–értelem szerinti* distinkcióból? Felváltja-e ezt a *házasító–elidegenítő* (*domesticating–foreignizing*) fogalompár? Lehetséges-e ennél is pontosabb, a lényeget jobban tükröző megoldás? Vannak-e további stratégiák?
- **A fordítás mércéi.** Hagyományosan a *hűség* és *szépség* mércéivel számolunk. Megfelelőek-e ezek a terminusok, és mi a valódi tartalmuk? Hogyan változik (például koronként, műfajonként) a viszonyuk? Nincs-e szükség egy harmadik mércére, amely a rendszerbe való bekerülés küszöbfeltételeit adja meg?
- **A fordíthatatlanság típusai.** A hagyományos felosztás szerint a fordítási folyamat nyelvi és kulturális akadályokba ütközhet, amelyek a *paronomázia* és a *lacuna* alakzatainak felelnek meg. Valóban csak ezek a lehetőségek? Vannak-e a problémáknak alkategóriái, és lehet-e a fordíthatatlanságnak más forrása is?

- **A kulturális távolságok.** A fordítási folyamat a legkülönbözőbb távolságokat kénytelen áthidalni, nyelvben, időben vagy kulturális környezetben. Milyenek ezek az eltérések, milyen módok kínálkoznak az áthidalásukra, mennyire helyes specifikusnak lenni, melyik esethez milyen stratégia illik?
- **A fordító feladata.** Kinek felelős a műfordító? Mi a szerepe a kultúrában, a kultúrák viszonyában? Mi a természete a kultúrák között „átszállított” javaknak? Mi a kulturális mintázat, és hogyan őrzi meg identitását a fordításban? Mik ennek a módjai és ismérvei?

Ezekhez járul még néhány további kérdés, amelyek a kiélezett, szélsőséges fordítási helyzetekre és feladatokra vonatkoznak, ezáltal segíthetnek a mechanizmusok pontosabb modellezésében. Emellett a praxis során a fordító valóban kerülhet ilyen extrém helyzetekbe:

- **Lefordítani, aminek nincs kulturális kontextusa.** Ez a gyerekkönyvek esete, ahol a fordító csak kismértékben számíthat a célnyelvi olvasó előzetes tudására, sőt akár a kulturális különbségek elfogadásának (kulturálisan elsajátított) képességére. Milyen eszközöket vehet igénybe?
- **Lefordítani, ami nincs ott.** Ez az ellipszisek és lapszusok esete. Akkor jár-e el helyesen a fordító, ha közvetlenül az információhiányt fordítja, vagy ha rekonstruálja a normatív megnyilatkozást, és ebből a célnyelven újra előállítja a az információhiányos alakzatot?
- **Lefordítani, aminek nincs értelme.** Az értelmetlen szöveg egészen speciális kihívást jelent: meg kell győződni róla, hogy valóban értelmetlen-e, és ha igen, mi-féle átmenthető információt hordoz mégis, hogyan alkotható meg viszonylagos ekvivalense?

II. Források és módszerek

A fordítástudományban érzékelhető nemzetközi trendek egyértelműen azt jelzik, hogy a nyelvészeti alapú fordítástudomány mellé felzárkózott egy igen erős kultúratudományi vonulat is, amely nem csupán az üzenetek átkódolásának módozataira és eredményességére koncentrál, hanem figyelembe veszi az egyes kultúrákban létrehozott kulturális mintázatok átvihetőségének, más kultúrákban való hasznosíthatóságának kérdéseit is. Ennek a *kulturális fordulatnak* a relevanciája különösen nyilvánvaló a szépirodalmi fordítások határfokával és módszertanával foglalkozó kutatások szempontjából. A fordítás kérdései iránt a kilencvenes években megindult intenzív kultúratudományi érdeklődés Magyarországon elsősorban az összehasonlító irodalomtudomány közvetítésével nyert teret, és a felmerülő kérdések rendszerszerű tisztázásának első lépései dolgozatunk számára is fontos viszonyítási pontul szolgáltak.

Egyértelmű azonban, hogy Magyarországon a nyelvészeti alapú fordítástudományi kutatások pillanatnyilag jóval erőteljesebbek, és bár vitathatatlanul nemzetközi színvonalon állnak, természetüknél fogva kevésbé nyitottak a kultúratudomány irányából érkező kérdések felé, s ami még fontosabb, viszonylag csekély és esetleges relevanciával rendelkeznek az irodalmi fordítások vizsgálata szempontjából. Természetesen nem arról van

szó, hogy elzárkóznának az irodalmi szövegek vizsgálatától, sőt viszonylag gyakran választanak tárgyul irodalmi szövegeket, ugyanakkor sajátos szempontjaik jegyében nem fordítanak figyelmet az irodalmi műalkotás speciális ontológiai státuszára, kulturális beágyazottságára, alluzív kapcsolatrendszerére, s különösképpen *történetiségére*. A dolgozat első fejezete példákon mutatja be, hogy meddig terjedhet a nyelvészeti fordítástudomány hatóköre, s melyek azok a kérdések, amelyek megragadása már kívül esik ezen.

Magyarországon az irodalmi fordítás kérdéseit tárgyaló, tudományos igényű – vagy legalábbis ebbe az irányba törekvő – diskurzusnak is jelentős, a nyelvészeti diszkussziónál jóval régebbi múltra visszatekintő hagyományai vannak. A fordításról való reflektált gondolkodást a felvilágosodás korában kifejezetlen irodalmárok kezdeményezték, és a színvonalas, reflektált műhelytanulmányok sora a huszadik század második felébe is áthúzódik, bár ez a hagyomány az utóbbi évtizedekben elapadni látszik. Ezeknek a műhelytanulmányoknak – a tisztán teoretizáló értekezésekkel szemben – jelentős előnye a praxissal való közvetlen kapcsolat; korlátjuk, hogy az általánosításig, a más esetekre is alkalmazható absztrakcióig ritkán jutnak el. Jelentős kivételként említhetjük Rába György elemző monográfiáját.

Forrásként a dolgozat erősen támaszkodik a fordítástudomány klasszikusaira, Cicerótól Walter Benjaminon át Roman Jakobsonig és Eugene Nidaig. Az egyes problémák explicációjában mindenhol előkerül a történeti vetület, néhol pedig, mint a stratégiák kérdésénél, részletesen is bemutatjuk a kérdés előtörténetét. A fordítástudomány kortársi mezőnyéből legnagyobb súllyal Susan Bassnett, André Lefevere, Lawrence Venuti, Mona Baker, Andrew Chesterman és James S. Holmes szerepelnek, de egyes részkérdések tárgyalásánál számos további szerzőre is támaszkodunk, mint például Kristen Malmkjaer, Brian Mossop, Riita Jääskeläinen, Klaudy Kinga és mások. A fordítás kérdésével csak alkalmilag foglalkozó irodalomtudósok és filozófusok közül kiemelt hangsúlyt kapnak többek között Paul de Man, Jacques Derrida, Wolfgang Iser, Louis Hjelmslev megítélésai.

A legtöbb közvetlen hivatkozás Umberto Eco munkáit érinti. Eco számos, fordítással kapcsolatos gondolata sok tekintetben párhuzamos a miénkkel, és kiindulópontjai is oly mértékben hasonlóak, hogy azokból a mi (reményeink szerint egyes pontokon fókuszaltabb, általánosíthatóbb, mélyebbre hatoló és rendszerszerűbb) vizsgálódásaink is legitimitációt nyerhetnek. Az egyik ilyen kiindulópont a *kapcsolódás a fordítói praxishoz*: Eco szerint csak az jogosult a fordításról írni, aki vagy fordított, vagy őt fordították, vagy szerkesztői, kiadói minőségben dolgozott fordítással. A másik kiindulópont – az elsővel szoros összefüggésben – a fordításról tett, vagy tehető kijelentések alapvető *pragmatizmus*a. Eco a *common sense* jegyében számos helyen eleve lemond az általános érvényű elméleti megfogalmazásokról. Természetesen ezek a kiindulópontok is továbbgondolhatók, tovább árnyalhatók: a dolgozat számos pontján épp ilyen továbbgondolások, vagy épp az Ecoval szembeni viták nyitnak újabb horizontokat, mint például a lokális kulturális allúziók kezelésének, vagy a fordítás és értelmezés összefüggésének kérdésében.

A dolgozat módszertanának talán legértékesebb nívója ez a praxissal fenntartott kapcsolat, amely – számos előnye mellett – a fentebb tárgyalt *introspekció-apóriához* vezet. Ennek orvoslására azonban nem kell megelégednünk a *common sense* elvére való hivatkozással, hiszen a megfigyelések objektiválására rendelkezésünkre áll néhány valóban hatékony eszköz. A legkézenfekvőbb maga az internet, amely – pusztán a kiterjedése révén – jó közelítéssel tekinthető olyan korpusznak, amelyben egy-egy nyelvi-kulturális közösség

aktuálisan érvényes kompetenciái leképeződnek. A különféle *Google-tesztekre* támaszkodó ellenőrzési műveletek gyakorlatát a dolgozat több ponton bemutatja. Hasonlóan működtethető objektíváló módszer a visszafordítás (amelyet a dolgozatban Karinthy tiszteletére *Herz-tesztnek* nevezünk), s amellyel az ellenőrizhető, hogy egy mintázat a fordításban mennyire őrzi meg az identitását és integritását. A dolgozat szempontjából azonban a harmadik objektíváló metódus a legjelentősebb: a kollektív fordítás módszere, amely a fordítás folyamatait eleve az interperszonális térbe helyezi, így kommunikálhatóvá és verifikálhatóvá teszi. Ennek működése olykor a hagyományos keretek között is vizsgálható: például a nyersfordítások alapján készült műfordításoknál kívülről is megfigyelhető módon különválnak a forrásnyelvi és célnyelvi kompetencia, így bepillantást nyerhetünk a folyamatba.

A dolgozat előtörténetében rendkívül fontos szerepet játszott egy kollektív fordítási tapasztalat. Három munkatársammal, közel tízévi munkával készítettük el James Joyce *Ulysses*ének tudományosan megalapozott, kritikai igényű fordítását. A dolgozat példanyagának jelentős része ebből a munkából kerül ki, és néhány probléma illusztrálásánál kiváló szolgálatot tesz magának a fordítási folyamatnak, a köztes megoldási verzióknak és a hozzájuk kapcsolódó érveknek a felidézése is. Emellett a fordítástudományi következtetések szempontjából az is rendkívül szerencsés, hogy egy ilyen súllyal és strukturáltsággal rendelkező mű három teljes magyar fordítással rendelkezik, amelyeket évtizedek és radikálisan különböző fordítói doktrínák választanak el egymástól. Ezt tekintve véve a könyv által kínált példanyag egyedülálló, és akár önmagában is alkalmas volna egy fordítástudományi monográfia hátterül.

Dolgozatunk azonban nem ezt az utat választja, hanem – épp az általánosíthatóság igényének szellemében – példáinak körét számos korszakra, műfajra és nyelvre kiterjeszti. Az egyes problémák tárgyalása rendszerint egy-egy jellegzetes példából indul ki. Bonyos jelenségeket akkor lehet legjobban megvilágítani, ha magyar klasszikusok (például Arany, Márai, Esterházy) idegen nyelvre fordításának nehézségeit, vagy az elkészült fordítások hiányosságait vesszük szemügyre. Más esetekben az a célravezető, ha egy különösen közismert irodalmi szövegben (például Shakespeare-drámák, gyerekkönyvek, *Švejk*) mutatunk rá a nem tudatosított fordítási problémára. A példákat rendszerint a jelenség pontos definiálása, szakirodalmi hátterének bemutatása követi, majd saját megoldási javaslataink további példákkal alátámasztott, logikai levezetése, végül a megoldási javaslat következményeivel, az esetleges kivételekkel való számvetés.

Sajátos szempontjainkból (elsősorban az irodalmi fordítás kérdéseinek középpontba állításából) következik, hogy a fordítástudomány néhány fontos, kiterjedt irodalommal rendelkező problémájának nem szentelünk önálló levezetést: ilyen például a explicitáció vagy a fordítási univerzálék kérdése. Nem tekintettük feladatunknak, hogy a szakterület valamennyi megoldatlan kérdéséhez hozzászóljunk, ugyanakkor olyan pontokon, ahol ez gondolatmenetünk szempontjából releváns, kitérünk a nyelvészeti fordítástudomány ezen kérdésköreire is, sőt felmutatjuk azon problémák spektrumát is, amelyeknél épp a kulturális fordítástudomány kompetenciája válik marginálissá (például a szinkrontolmácsolás kérdései).

III. Eredmények

A dolgozat eredményeit a fentebb megfogalmazott kérdések sorrendjében, nagyrészt a fejezetbeosztásának megfelelően mutatjuk be.

A fordítási folyamat lényegéhez empirikus úton mi sem tudunk az eddigieknél közelebb kerülni. Bemutatjuk az ismert modellezési kísérleteket, ahol a két nyelv közötti információátadást *deverbalizációnak* nevezik, de az verbális formájától megfosztott jelentés megjelenési formájával kapcsolatban hipotézisekkel sem élnek, és megemlítjük azt az alternatív modellt, ahol közvetlen, automatizált „átugrást” feltételeznek a két nyelv között, ám ez a mechanizmus az irodalmi fordítás területén aligha érvényesíthető. Saját koncepciónkban különválasztjuk a két nyelvi kompetenciát. Hipotézisünk szerint a jelentés átadása – legalábbis részben – elemi egységekre osztott vizuális (ikonikus) képzetek segítségével megy végbe, amit *vetítésnek* nevezünk. Ennek alapján a célnyelvi kompetencia megoldási kísérleteket, úgynevezett *maketteket* készít, amelyek a feladat különböző, egymást olykor részlegesen kizáró aspektusait kísérlik meg összeegyeztetni, és ezeket a *maketteket* méri össze a *vetítés* eredményével, egy belső egyezkedési folyamatban módosítgatva az előírt feladatot is, amíg kialakul az elfogadható kompromisszum. Ezt a modellt a nyersfordítás és a kollektív fordítási folyamatok tapasztalataival mérjük össze, majd a feladat-meghatározás és az egyezkedés mechanizmusának működését egy Yeats-szonett hat különböző fordításának elemzésével igazoljuk.

A fordítási stratégiák kérdése Ciceróig és Szent Jeromosig nyúlik vissza, alapja a fordítás szükségszerűen kompromisszumos (tehát veszteséggel járó) természetének felismerése. Gondolatmenetünkben bemutatjuk a történelmi ívet, amely az alapítóktól – Friedrich Schleiermacher közvetítésével – Lawrence Venuti *házasító–elidegenítő* distinkciójáig vezet. Saját koncepciónk nem a forrásszövegnek való megfelelés jellegét vagy befogadóra tett hatást, hanem – mint egyebütt is – magát a fordítói eljárást állítja középpontjába. Ennek alapján *referenciakövető* és *attitűdkövető* fordítói stratégiákat különböztetünk meg, aszerint, hogy a fordítás a forrásszöveg referenciáit próbálja-e közvetlenül megragadni, vagy az ahhoz kapcsolódó attitűdöket igyekszik leképezni. (Ez utóbbiak különfélek lehetnek: szerzői szándék, kulturális pozíció, egykorú olvasóra tett hatás, mai forrásnyelvi olvasóra tett hatás.) Ezeket a stratégiákat a szemléletesség kedvéért szélsőséges megvalósulásaikban mutatjuk be, a referenciakövetést Vladimir Nabokov Puskin-fordításán, míg az attitűdkövetést Kosztolányi Dezső Lewis Carroll-fordításán. Bemutatjuk speciális fordítói stratégiaválasztás eseteit is: a nyelvállapot-követő és a hangzáskövető (homofonikus) fordítás eseteit.

A fordítás mércéinek tekintetében a *hűség* és *szépség* hagyományos, a *Nyugathoz* kötődő kettősségből indulunk ki, világosan elkülönítve a szöveg megalkotására irányuló stratégiák és a kész szöveg megítélését lehetővé tevő mércék szempontjait. Az eredeti terminusok nem tarthatóak fenn, mert félrevezető etikai, illetve esztétikai mércéket vonnak be a fordítás megítélésébe. Az eredeti pontos követése korántsem morális teljesítmény, az esztétikai cél pedig korántsem mindig a szépség. Ezért helyükbe a *pontosság* és az *élményszerűség* objektívebb terminusait vezetjük be. Van azonban egy harmadik ismérv is, a *jólformáltság* vagy *megfelelőség* mércéje, amelyet a fordításszövegnek mindenképpen teljesítenie kell ahhoz, hogy egyáltalán megítélés alá kerülhessen. Ennek hangsúlyozása azért időszerű, mert míg a korábbi évtizedekben a kulturális intézményrendszer működése mintegy automatikusan kiszűrte a nem megfelelő fordítási kísérleteket, napjainkban

(különösen az interneten) rendszeresen találkozhatunk ilyenekkel. A témával foglalkozó fejezet példákkal mutatja be az egyes mércék szerkezetét, ellentmondásait, megsértésük jellegzetes módjait.

A fordíthatatlanság típusait koncepcióinkban aszerint osztottuk fel, hogy a forrásnyelv speciális tulajdonságából, a forrás- és célnyelv viszonyának sajátosságából, vagy (és ez valóban új kategóriát jelöl) a célnyelvben fellépő rendellenességből következnek-e. Ezt a három típust – a megmunkált faanyagban felbukkanó hibatípusok analógiájára – a *görcs*, *lyuk* és *folt* terminusokkal jellemezzük. A *görcs* típusú fordíthatatlanság kategóriájába a paronomázián kívül (amelyet implicit metanyelvi működésnek is nevezhetünk) beletartoznak az explicit metanyelvi megnyilvánulások, valamint az intencionális hibák, normasértések. A *lyuk* típusba soroljuk az egyszerű kulturális hiányon kívül a grammatikai rendszerek olyan különbségeit, amelyek explicitációs zavarokat okoznak (különböző névmási rendszerek, nyelvtani nemek hiánya stb.), illetve az analógiával nem rendelkező nyelvi alrendszerek (réteg- és csoportnyelvek, pidginek stb.) A *folt* kategóriába olyan nyelvi elemek és referenciák kerülnek, amelyeknek a célkultúrában sokkal centrálisabb a jelentősége, mint a forráskultúrában, így a velük kapcsolatos észrevétlen és szándéktalan hibák a célnyelvben szembeötlő kognitív hibaként jelennek meg. Ide tartoznak a forrás-szövegben szereplő célnyelvi zárványok is.

A kulturális távolságok vizsgálata voltaképpen a fordítás folyamatának vizsgálata, de nem a fordító elméjében, hanem a kulturális térben végbemenő változásokat térképezi fel. Az irodalmi szövegek mindig támaszkodnak olyan információra, amely magában a szövegben explicit módon nem adott, de a kulturális kontextusban jelen van. A fordítás során az átkódolt szöveg ennek a kontextuális információnak a jelentős részét elveszti: minél nagyobb az áthidalandó távolság, annál többet. A kulturális távolság növekedésével a biztonsággal átadható információ mind generikusabbá válik, és esettől függ, hogy a fordító által implementált specifikus információ milyen súlyú félreértéshez vezet. Vannak olyan szituációk, amikor az információ implicit jellege alapvető poétikai eszköz (ezt a *Švejk* nyitómondatán mutatjuk be): ilyenkor a hiányzó információ explicit pótlása feldúlná a szerkezetet, a veszteség elkerülhetetlen. Speciális problémákat vetnek fel a különféle időbeli távolságok, különösen ezek mesterséges verziója, az archaizálás. Ismét más nehézséget jelentenek az imitált nyelvi regiszterek (itt Burns, Thaly, Weöres és Esterházy példáihoz folyamodunk). A regiszterek sokféleségének (azaz a *heteroglossziának*) a *Finnegans Wake* a végső példája.

A dolgozat három „**gyakorlati**” fejezete a fordítási szituáció tanulságos extremitásait mutatja be. Az első ezek közül a gyerekkönyvek fordításának speciális nehézségeiről szól, ahol a fordítónak nincs módja az „elvárható” kulturális kontextusra építeni: vagy implementálja a hiányzó információt, vagy olyan radikális domesztikáló eljáráshoz folyamodik, mint elemzett példánkban Kosztolányi Dezső Lewis Carroll klasszikusának fordításakor. A második ilyen fejezet a *Lapszusok és laposságok* címet viseli, és azokat az eseteket elemzi, amikor nem a nyelvi kompetencia túlzott kiterjedése, hanem épp (a szövegben reflektált) korlátozottsága okoz fordítási nehézséget, mint a félreértések, a tévesztések (lapszusok), illetve a rossz viccek esetében. A harmadik gyakorlati fejezet az értelmetlen szöveg által hordozott kulturális információ átmenthetőségét tárgyalja, taxonómiai keretbe állítva az irodalmi szövegekben előforduló értelmetlenségeket, a halandzsa különféle fokozatait, illetve azokat a szituációkat, amikor a forrásszövegben meg-

nyilatkozó értelmetlenség nagyon is jelentésszerű, például megváltozott lelki- vagy tudatalapot képez le.

A dolgozat gondolatmenetei néhány terminológiai újítást is kikényszerítettek, amelyek a eddig nem azonosított, de kézenfekvő jelenségeket vagy szempontokat tesznek megragadhatóvá. Íme néhány ezek közül: **Kódátlépés:** olyan, többnyire (de nem kizárólag) fordításban létrehozott paronómázia, amelyben a szemantikai ambiguitás két különböző nyelvi kódot foglal magába, mint például az idegenül hangzó, de „rejtett” magyar értelmet hordozó beszélő nevek esetében: MacDouglas („mekdöglesz” kiejtéssel), Roszkornyifog stb. **Kényszerfordítás:** akkor áll elő, amikor egy lefordítandó szövegen belül, mintegy zárványként, fordíthatatlan szöveghely bukkan fel. Bár a fordító önmagában meg sem kísérelné (ennek értelmét sem látná), a beágyazottság miatt kénytelen valamilyen módon reprezentálni a kérdéses mintázatot. **Túlnormalizálás:** az az eset, amikor a fordító jóindulatú harmóniakeresése súlyos információvesztést okoz, és a szándékolt diszharmóniát kiszűrve a közhelyesség felé mozdítja el a szöveget, például „A legrövidebb út árába Holyheaden át vezet” helyett: „A legrövidebb útnak nincsenek kitérői”. **Fantomreferencia:** a fordító a célnyelvben nem létező mintázat helyett elfogadható fikciót ajánl fel az olvasónak: a narratív egyezmény keretében úgy tesznek, mintha az adott referencia vagy idióma valóban létezne, például imitált, nem létező szólások, közmondások stb.

A **fordító feladatáról** szóló záró fejezetben természetesen Walter Benjamin, valamint a vele (és egymással) vitatkozó Paul de Man és Jacques Derrida a kiindulópontunk. A fordítás célját és lehetőségességét illetően itt olyan következtetésre jutunk, amely Jakobson említett distinkciójával is korrelál, de egyben tovább is vezet. Tisztáznunk kell az interlingvális fordítás viszonyát azokkal az intralingvális és interszemiotikus műveletekkel, amelyeket Jakobson szintén fordításnak nevez. Ebben Eco logikája mentén, de nála radikálisabban járunk el: nemcsak az értelmezési műveletek fordítás-jellegét tagadjuk, hanem azt is, hogy a fordítás végső soron értelmező művelet lenne. Ennek további bizonyítására bevonjuk a mémelmélet gondolatrendszerét, és megvizsgáljuk, mennyiben tekinthető a fordítás memetikai műveletnek. Ez a gondolat kísérlet lehetővé teszi, hogy világos különbséget tegyünk egyrészt az eredeti műalkotás identitásának és integritásának megőrzésére törekvő fordítási műveletek, másrészt a műalkotás bizonyos összetevőit vagy vonatkozásait újabb kulturális artefaktumok előállítására használó memetikai műveletek, azaz végső soron az adaptációk között. Különösen fontos ebből a szempontból az a distinkció, amely a fordítás műveletében az információ továbbítását a weismanni modellhez köti, miközben a kultúra információátadási folyamatai rendszerint a lamarcki modellt követik. Ez teszi lehetővé, hogy a műalkotások fordítása bizonyos esetekben olyan revelációkhoz is elvezessen, amelyek az eredeti szerző és közönsége számára hozzáférhetetlenek voltak: az ilyen esetek váratlan módon visszaigazolják Benjamin elképzelését a fordítás kiteljesítő hatásáról, a „tisztá nyelv” megközelítéséről.

IV. A témához kapcsolódó publikációk

Könyvek, szerkesztések, tematikus folyóiratszámok

1. *Joyce–Eliot–Pound* szám, Átváltozások 10 (1997), (szerk.)
2. T. S. ELIOT, *Elveszett költemények*, Bp., Orpheusz Kiadó, 1997. (szerk., ford., tan., jegyz.) 166 p.
3. *Angol költők antológiája*, Bp., Magyar Könyvklub, 2000. (szerk., jegyz.) 616 p.
4. *Az interpretáció érvényessége*, Helikon 2001/4. (szerk.)
5. KAPPANYOS András, *Kétséges egység: Az Átokföldje, és amit tehetünk vele*, Bp., Balassi Kiadó–Osiris/Janus Kiadó, 2001, 324 p.
6. KAPPANYOS András, *James Joyce: Ulysses*, Bp., Akkord Kiadó, 138 p. (Talentum műelemzések)

Szövegkiadások

1. James JOYCE, *Költemények*, Bp., Orpheusz Kiadó, 1999, 94 p. (szerk., ford., utószó, jegyz.).
2. James JOYCE, *Dublini emberek*, Bp., Orpheusz Kiadó, 2000, 224 p. (szerk., utószó, jegyz.).
3. James JOYCE, *Száműzöttek*, Bp., Arktisz Kiadó–OSZMI, 2001, 108 p. (szerk., ford., utószó).
4. James JOYCE, *Kisebb művek*, Bp., Arktisz Kiadó, 2002, 328 p. (szerk., ford., utószó, jegyz.).
5. James JOYCE, *Ifjúkori önarckép*, Bp., Arktisz Kiadó, 2003, 246 p. (szerk., utószó, jegyz.).
6. James JOYCE, *Kiadatlan írások*, Bp., Arktisz Kiadó, 2006, 240 p. (szerk., ford., utószó, jegyz.).
7. James JOYCE, *Stephen Hero*, Bp., Arktisz Kiadó, 2008, 249 p. (szerk., ford., utószó, jegyz.).
8. James JOYCE, *Ulysses*, Bp., Európa Könyvkiadó, 2012, 687 p. SZENTKUTHY Miklós fordításának felhasználásával ford. GULA Mariann, KAPPANYOS András, KISS Gábor Zoltán, SZOLLÁTH Dávid.

Cikkek, tanulmányok

1. *Madame Sosostris*. Filológiai közlöny, 42(1996)/2, 142-147.
2. *Eliot „elveszett költeményei” elé*, Átváltozások, 10. szám (1997), 55-57.
3. *Ulysses, a nyughatatlan*, Átváltozások, 10. szám (1997), 44-54.
4. *Ulysses, a nyughatatlan*, = *A fordítás és intertextualitás alakzatai*, KABDEBÓ Lóránt–KULCSÁR SZABÓ Ernő–KULCSÁR SZABÓ Zoltán–MENYHÉRT Anna szerk., Bp., Anonymus, 1998, 203-218 [másodközlés].
5. *Az interpretáció érvényessége*, Helikon, 47(2001)/4, 475-489.
6. *Interpretálás és túlinterpretálás*, Helikon, 47(2001)/4, 533-553.
7. *Ami lefordítható, és ami nem*, Alföld, 54(2003)/5, 40-44.
8. *Megint egy „work in progress”: A magyar Joyce-kiadás és a magyar anglisztika*, Filológiai Közöny, 48(2002)/3–4 [2004], 245-250.
9. *Was übersetzbar ist und was nicht*, = *Der lange, dunkle Schatten: Studien zum Werk von Imre Kertész*, Mihály SZEGEDY-MASZÁK, Tamás SCHEIBNER (hg.), Wien, Passagen Verlag, 2004, 117-126, übers. RÁCZ Christine.

10. *The Cheshire Cat as a Wooden Dog = At the End of the World: Text, Motif, Culture*, Rein UNDUSK ed., Tallin, The Under & Tuglas Centre of Literary Studies, 2005, 187-199.
11. *Notes on the Untranslatable, = Images of the Other in Literary Communication*, Radosvet KOLAROV, György KÁLMÁN ed., Szófia–Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet–Insztitut za Literatura, Blgarszka Akagyemija na Naukitye, 2006, 100-109.
12. *Translating Drama versus Translating for Stage, = “Now you see it, now you don't”: Hiding and Revealing in Text and Performance*, Kathleen E. DUBBS ed., (Pázmány Papers in English and American Studies, Vol. 4), Piliscsaba, Pázmány Péter Catholic University, 2006, 233-236.
13. *The Chesire Cat as a Wooden Dog: Of the Untranslatable, = Literary Criticism & Cultural Criticism: Papers Presented to the Third International Conference on Literary Criticism (Cairo 2003)*, Ezz Eldin IZMAIL ed., Kairó, Faculty of Arts, Ain Shams University, 2006, 179-185.
14. *Micimackó, vagy az adaptáció diadala*, Alföld, 58(2007)/6, 52-69.
15. *Bububu*, Literatura, 32(2006)/4, 407-418.
16. *Az interpretáció érvényessége*, Világosság, 48 (2007)/2-3, 51-62. [másodközlés]
17. *Naivné a subverzívne: hranice prekladu = Tvorivost’ literárnej recepcie*, szerk. GÖRÖZDI Judit, MAGOVÁ Gabriela, Bratislava, Ústav svetovej literatúry SAV, Veda, 2008, 66-71.
18. *Naiv és szubverzív: a fordítás határai = Tvorivost’ literárnej recepcie*, szerk. GÖRÖZDI Judit, MAGOVÁ Gabriela, Bratislava, Ústav svetovej literatúry SAV, Veda, 2008, 186-192. [fordítás]
19. *Joyce mint klasszikus auktor és mint magyar invenció*, Alföld, 61(2010)/9, 52-59.
20. *A fordító hazugságai*, Alföld, 61(2010)/7, 100-105.
21. *Pornográfia és prudéria nálunk és más nemzeteknél*, Alföld, 62(2011)/6, 53–62.
22. *Fragments of a Report: Ulysses Translation in Progress*, James Joyce Quarterly (JJQ), Tulsa, Oklahoma, 47(2010)/4 (Summer), 553–567.
23. *One Work - Two Authors?: On Ezra Pound's Interference in the Creation of T. S. Eliot's The Waste Land = Images of the Other in Literary Communication /2*, Radosvet KOLAROV, HAJDU Péter (eds.), Szófia–Budapest, Insztitut za Literatura, Blgarszka Akagyemija na Naukitye–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2012, 165-174.
24. *Eco, a fordítás és mi*, Literatura, 38(2012)/3, 266-275.
25. *Utószó = James JOYCE, Ulysses*, Bp., Európa Könyvkiadó, 2012, 681-687.

Fontosabb előadások

1. *Joyce: fordításproblémák*. Oxford Hungarian Society (Oriel College), 1999. 10. 26.
2. *A fordíthatatlanság tropológiája*. 5. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus, Jyväskylä University, 2001. 08. 06–10.
3. *The Cheshire Cat as a Wooden Dog*. Under & Tuglas Centre of Literary Studies, Tallin–Käsmu, 2002. 05.
4. *Notes on the Untranslatable*. “Images of the Other in Literary Communication”. Bolgár Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Szófia, 2002. 11.

5. *Ami lefordítható, és ami nem.* Kertész Imre munkássága, Újvidéki Egyetem, 2002. 12.
6. *Translating Drama versus Translating for Stage.* Problems of Drama translation, HUSSDE Round Table, PPKE, Piliscsaba, 2004. 05.
7. *Two Authors – One Work? “Images of the Other in Literary Communication”.* Bolgár Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Szófia, 2004. 11.
8. *A naiv és a szubverzív.* Az irodalmi recepció alkotóképessége, A Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Pozsony, 2005. 10. 25–26.
9. *The Creativity of Remembrance or the Whetstones’ Testimony.* The 20th International Joyce Symposium, Budapest, 2006. 06.
10. *Avantgarde without Perspectives.* Hungarian Cultural Centre, New York, 2006. 06.
11. *The Boundaries of Translation.* Rhetorics and Rhetorical Studies: The Fourth International Conference on Literary Criticism. Ain Shams University, Cairo, 2006. 11.
12. *“Going forth he met Butterfly”:* Untranslatable elements in James Joyce’s works, HUSIS 1 Conference. Literary and Cultural Relations between Ireland, Hungary and Central and Eastern Europe Pécs, Pécsi Tudományegyetem, HUSIS, 2007. 09. 14-15.
13. *Ír úr ír.* „...és a fordításnak sincs mûzsája” Petöfi Irodalmi Múzeum, 2008. 04. 04-05.
14. *Joyce and His ‘Whetstones’.* Literature and Literary Criticism Bolgár Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Szófia, 2008. 11. 30–12. 03.
15. *A fordító hazugságai.* Irodalom és referenciális igazság, Budapest, MTA-ITI, Magyar Tanszak, Újvidék, 2009. 12. 8-9.
16. *Joyce mint antik auktor és mint magyar invenció.* A kritikai fordítás kérdései és lehetőségei, MTA, Budapest, 2010. 01. 20.
17. *The Hungarian experience.* Transwork: Workshop on specific translation issues, Zürich, James Joyce Foundation, 2010. 05. 08-12.
18. *Pornográfia és prudéria nálunk és más nemzeteknél.* Irodalom és intimitás, Újvidéki Egyetem, Magyar Tanszak, 2010. 12. 09-09.
19. *The Translatability of the Avant-garde.* Literature and Culture: Modernism/Avant-garde – Heritage and Present Day; Postcolonial Discourse and Postcolonial Reality, Ilia State University Institute of Comparative Literature, Tbiliszi, Grúzia, 2011. 04. 27.
20. *Görcs, lyuk, folt: a fordíthatatlanság formái.* Nyelvek között: Interdiszciplináris dialógus, MTA Filozófiai Intézet–ELTE, Budapest, 2011. 11. 25.
21. *Lefordíthatatlan reáliák.* Poetika predmetnog sveta – A tárgyi világ poétikája, Újvidéki Egyetem, 2012. 12. 03–04.